

MATO ARTUKOVIĆ, Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884—1902), Naprijed, Zagreb 1991.

Knjiga M. Artukovića »Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884—1902)« analizira shvaćanje i gledišta zagrebačkog glasila Srpske samostalne stranke u navedenom razdoblju. To je prerađen i proširen magistarski rad, obranjen u Beogradu 1987. Vrijedi odmah istaknuti da hrvatski historičar proučava srpsku povijest, što se nije često događalo ni prije 1990/1., a pogotovo se teško može očekivati u naše vrijeme kada (opet) dominiraju teze o Hrvatima i Srbima kao suprotstavljenim partnerima. Autor je prišao odgovorno i ozbiljno svom zadatku, uspijevajući odoljeti opasnosti nacionalnih predrasuda bez odlaženja u drugu krajnost.

Autor započinje istraživanje tvrdnjom da je »ideologija Srpske samostalne stranke bila usmjerena na zaokruženje srpskog nacionalnog korpusa i na samostalno izražavanje srpske nacionalne zajednice u Banskoj Hrvatskoj« (str. 2). Osnovna je ideja *Srbobrana* ujedinjenje cijeloga srpskog naroda u jednu političku cjelinu (5), čime se jedino može prevladati ugroženost srpske nacije (29).

Slijedi definiranje najvažnijih pojmova kojima autor barata — ideologije (2—3) i nacionalne integracije (3—4). Primjetno je jednostrano određenje »ideologije« (primarno pod utjecajem marksističke tradicije), koja se određuje kao izopačena ili iskrivljena slika zbilje, nasuprot znanosti, koju bi zanimala samo istina. Povijesni je razvoj znanosti, međutim, pokazao da je takvo razgraničenje nemoguće i da je svaka znanstvena disciplina i svako znanstveno djelo, više ili manje, dijete svoga vremena i, kao takvo, politički angažirano. Na to je, s pravom, ukazivala filozofska tradicija od I. Kanta i J. G. Fichtea do H. Arendt i J. Habermasa. Predodžba o apsolutnoj neutralnosti znanosti fikcija je, a nešto je drugo bi li tome trebalo težiti. Osnovno jednodimenzionalno određenje »ideologije« pokušava se realizirati naknadnim ukazivanjem na velik utjecaj »ideologije« na »znanost« (3).

Shvaćanje nacionalne integracije preuzima se od M. Gross (i, posredno, od M. Hrocha), bez analize pojma »integracija«, koji, izvorno, znači obnovu nečega što je prije postojalo (na to smjera i famozni pojam »preporod«). U povijesnom razvoju svakog nacionalizma (uključujući i srpski nacionalizam u hrvatskim zemljama) ništa se ne obnavlja ili preporada, već se stvara, i to na postojećem povijesnom temelju, a ne *ex nihilo*, nešto bitno novo i prije nepostojeće. Ipak,

preuzimanje postavki M. Gross omogućuje točnu specifikaciju položaja srpskog nacionalizma u Banskoj Hrvatskoj 1884.—1902., kada je nacionalna svijest širokih slojeva još na niskoj razini (34—35).

Autor napominje da svoju analizu završava prestankom izlaženja *Srbobrana* (rujan 1902.), jer *Novi Srbobran* (od prosinca 1902.) ima nove ljude i nove misli (4—5, 249). To je Trojedna kraljevina, po njima, hrvatsko-srpska država s hrvatskom i srpskom nacijom. U tome su izuzetak malobrojni jugoslavenski unitaristi poput S. Pribičevića. Treba naglasiti da su razlike između dvaju srpskih listova znatnim dijelom bile uvjetovane objektivnim razlozima — stanjem u Europi i Monarhiji te političkim odnosima Monarhije i Srbije.

Ovdje dolazimo do osnovne greške autora, koji smatra da su hrvatski Srbi nacija (16, 39—40 itd.), što je *eo ipso* pogrešno (jer su nacionalna manjina, a ne nacija) s dodatnim komplikacijama za znanstvenika, koji primarno proučava srpski nacionalizam u Hrvatskoj. Osnovni netočan stav mora negativno utjecati na mnoge druge stavove, npr. na specifikaciju i analizu gledišta hrvatske opozicije prema srpskom pitanju. Autor tvrdi da Stranka prava negira postojanje srpske nacije u Hrvatskoj (96) i Srbe u Hrvatskoj općenito (214), a Neodvisna ih narodna stranka priznaje za posebnu genetičku, ali ne i političku naciju (214—215). Pritom se stvara lažna alternativa — ili negiranje Srba u Hrvatskoj ili priznanje postojanja srpske nacije u Hrvatskoj. Činjenica je da su »narodnjaci« (pripadnici Narodne stranke prije 1880. i Neodvisne narodne stranke nakon te godine) ponekad govorili, iz neposrednih političkih potreba, da su hrvatski Srbi genetička nacija, ali da to nije bilo njihovo pravo uvjerenje vidi se po tome što hrvatske Srbe nisu nikada tretirali kao političku naciju. Hrvatski političari 19. stoljeća znali su, mnogo bolje od većine hrvatskih historičara u 20. stoljeću, da su hrvatski Srbi nacionalna manjina, a da priznanje srpske genetičke nacije, konzekventno izvedeno, vodi u priznanje srpske političke nacije, čime se *eo ipso* negira hrvatska državnost, na što srpski nacionalizam, bitno određen velikosrpskim idejama, i smjera. To znači da se tvrdnje pojedinih hrvatskih političara i stranaka o postojanju srpske genetičke nacije u Hrvatskoj ne mogu shvaćati doslovce.

U tom kontekstu treba revidirati autorovu tvrdnju da je osnovno pitanje vezano za hrvatske Srbe hoće li srpska nacija u Hrvatskoj biti priznata za posebnu političku naciju (216). To vrijedi za srpsku politiku, koja polazi od pogrešnog uvjerenja da su hrvatski Srbi genetička nacija, zbog čega ih odbija ideja hrvatske političke nacije, što ističe i autor (216). Međutim, za hrvatsku politiku osnovno je pitanje da li eksplicirati svoje uvjerenje, koje dijele sve hrvatske stranke (tj. da su Srbi u Hrvatskoj nacionalna manjina), ili ga prikriti iz političkih razloga, što nikako ne znači i napustiti. Takve su koncepcije povezane s nacionalno-metodičkim dualizmom po kojemu su »pravaši« ekskluzivni Hrvati i antijugoslaveni, a »narodnjaci« Jugoslaveni (42, 59—60). Istina, metodički dua-

lizam nije osobito značajan za osnovne postavke djela; jer autor primarno ispituje aspekte srpskog nacionalizma u Hrvatskoj.

Artuković smatra da se od druge polovice 70-ih godina 19. stoljeća mogu razlikovati dva smjera srpske politike u Hrvatskoj. Jedan smjer podupire vladu, a drugi pokušava afirmirati samostaliju politiku (7). To je, globalno, točno, ali je trebalo naglasiti da se oba »smjera« slažu u određenju Trojedne kraljevine kao srpsko-hrvatske države, ukoliko neki srpski političari ne zastupaju još radikalniju tezu o nepostojanju hrvatske nacije na temelju identifikacije Štokavaca i Srba.

Autor ne pravi razliku između Ugarske i Mađarske, pa upotrebljava naziv »Ugarska« za mađarsku državnu cjelinu (na više mjesta). Smatra da je u praksi dominirala mađarska interpretacija Nagodbe iz 1868. (20, 213—214) i da se Srpska samostalna stranka protivila stvaranju hrvatske države (189). Takva se shvaćanja teško mogu održati, jer Hrvatska, prije 1918., ima *de facto* i *de iure* osnovne elemente državnosti. Skućenost samouprave (autor govori o »uskoj autonomiji pod ugarskom vladom«, 59) relativna je jer bi većina drugih nacionalizama u Monarhiji bila presretna i takvom autonomijom (uključujući i Čehe, čiji je nacionalizam mnogo snažniji i dinamičniji od hrvatskog). Neosporno je da Mađari, u praksi, krše Nagodbu, ali permanentno samo u dva aspekta — dominacija mađarskog jezika na željeznicama (kojih nema mnogo u Hrvatskoj) i neposredna kontrola peštanske vlade nad srpskom narodno-crkvenom autonomijom.

Stvaranje Srpske samostalne stranke 1881. prikazano je detaljno i pregledno (12—16), kao i njezinu postupno osamostaljivanje od Miletićeve Srpske narodne slobodoumne stranke i Jašićeve Radikalne stranke u zasebnu političku organizaciju do 1896. (37—58), uz objašnjavanje temeljnih gledišta radikala i samostalaca te razloga njihova sukobljavanja (46—50, 99—103).

U prikazu hrvatske opozicije 90-ih godina (64—76) primjetna je crno-bijela tehnika, jer autor razlikuje one koji priznaju (»narodnjaci«) i koji ne priznaju (»pravaši«) srpsku naciju u Hrvatskoj, odnosno one koji su za suradnju Hrvata i Srba (npr. napredna omladina) i one koji su za hrvatsko-srpski antagonizam (frankovci). Autor prihvaća jugoslavensku teoriju državno-političkog etapa (koja teži stvaranju samostalne jugoslavenske federalne države, kao konačnog cilja) i jugoslavensku nacionalnu ideologiju kao bitno obilježje ideološkog sustava F. Račkog i politike tzv. narodnjaka. U to vrijeme, međutim, nitko u hrvatskoj politici nema takve težnje, a prvi put će jugoslavenska ideja dobiti karakter samostalne države u politici novog kursa.

Analizirajući Srpsku samostalnu stranku Artuković smatra da je ona konzervativna, jer se zalaže za suradnju svih društvenih slojeva Srba (80—81), i da u njoj postoji više konzervativnih elemenata (102). No nacionalne ideje samostalaca i *Srbobrana* nikako se ne mogu proglasiti konzervativnim, jer se zalažu za stvaranje nečega bitno novog (npr. Velike Srbije). Glavni razlog samostalske potpore banu Khuenu dobro je uočen, ali se ponavlja otrcana fraza o tobožnjoj Khuenovoj politici »divide et impera« (92—93). Khuen se nije mogao time služiti (nisu se, uostalom, time služili ni antički Rimljani), jer su (načelne) podjele između hrvatske i srpske nacionalne politike postojale prije Khuena; poslije Khuena i potpuno nezavisno od Khuena (kao i od famoznih »tuđinaca« općenito), koji se, zapravo, služio načelom »uoči podjelu (koja,

dakle, objektivno već postoji) i maksimalno ju iskoristi da bi lakše vladao. Autor pravi razliku između gledišta Srpske samostalne stranke (odnosno *Srbobrana*) i srpskog stanovništva te između hrvatskih stranaka i hrvatskog stanovništva (na više mjesta), što je opravdano, ali ne zbog klasne komponente (riječ je o nacionalnim, a ne o »buržoaskim« strankama) niti zbog neopravdanosti generalizacije, kako misli D. Roksandić (Predgovor, XI), već zbog tadašnjih povijesnih okolnosti, tj. još postojeće prevlasti partikularnog tipa nacionalizma. S ostvarenjem općeg tipa hrvatskog i srpskog nacionalizma (do 20-ih godina 20. stoljeća) generalizacija na najšire slojeve postaje opravdana, i to, razumije se, u slučaju temeljnih nacionalnih vrijednosti. Svaka nacionalna zajednica, odnosno njezini dijelovi, artikuliraju, u toku svoga povijesnog trajanja i transformacije, određen sistem vrijednosti s unutrašnjom hijerarhijskom vrijednosti. Što je neka vrijednost viša, to je nacionalna homogenizacija (a time i opravdanost generalizacije) veća, et vice versa.

Analiza *Srbobranovih* shvaćanja nije provedena po vremenskim već po tematskim blokovima. Autor daje detaljan i informativan pregled različitih društvenih struktura (kulture, prava, privrede i, primarno, politike) iz *Srbobranove* perspektive, pri čemu treba istaknuti izbjegavanje ekonomizma. Reljefno je prikazano *Srbobranovo* shvaćanje povijesti kao zavjetnog puta srpske nacije uz neprestanu artikulaciju historijsko-državnog prava (a ne samo prirodnog prava) (129—134) s isticanjem rusofilstva (160—161), ćirilice (161—162) i pravoslavlja (137—144) kao srpskih nacionalnih vrijednosti. Artuković smatra da je listu vjera važan dio nacionalne ideologije (144), ali proturječi sebi kada tvrdi da list identificira srpstvo i pravoslavlje (168). Izjave u tom smislu ne mogu se doslovce shvaćati, jer imaju za svrhu što jače naglašavanje srpske nacionalne posebnosti.

Artuković ističe *Srbobranovo* povremeno artikuliranje jezične koncepcije određenja nacije (štokavci=Srbi), što nema veće značenje za nacionalnu ideologiju lista (142, 146). Ipak se osjeća dualizam u opredjeljivanju *Srbobrana* između vjerskog i jezičnog kriterija (152—156), koji se ne može uskladiti (154, 254). Ovdje autor smatra da je shvaćanje pravaša o Hrvatima bez obzira na vjeru analogno shvaćanju o Srbima sva tri zakona (142, 154). To nije točno, jer se u srpskoj koncepciji tvrdi da su svi štokavci *genetički Srbi* (zbog čega je svakako riječ o velikosrpskoj ideji), a u hrvatskoj se koncepciji tvrdi da su svi stanovnici Hrvatske, bez obzira na vjeroispovijest i genetičko porijeklo, *politički Hrvati* ili *hrvatski državljani* (zbog čega nije riječ o velikohrvatskoj ideji, osim ako se pod hrvatskom državom ne razumijeva npr. Bosna i Hercegovina, Crna Gora i tome slično). Razumije se da takvu koncepciju zastupa cjelokupna hrvatska politika (a ne samo »pravaška«), iako je pojedini političari i stranke ne moraju uvijek eksplicirati, što ovisi o političkim okolnostima.

Dobro je uočeno pitanje jezika (148—152) sa *Srbobranovim* optužbama da su Hrvati ukrali Srbima književni jezik, što je jedna od temeljnih ideja srpskog nacionalizma u 19. stoljeću (148). U listu dominira crno-bijela tehnika s idealizacijom Srpstva i vulgarizacijom Hrvatstva (157—158); što se posebno vidi u specifikaciji kulturnih vrijednosti (152—159), pri čemu se odbacuje Gajev ilirizam i Strossmayerovo jugoslavenstvo zbog uvjerenja da je posrijedi pritažena velikohrvatska ideja, koja želi kroatizirati Srbe (158). Autor ovdje nije mogao

napomenuti, da će znatan dio hrvatske historiografije u 20. stoljeću ići u drugu krajnost, dajući ilirizmu i jugoslavizmu nacionalni karakter, jer i sam zalazi u tu krajnost.

Artuković, nadalje, ističe *Srbobranovo* razlikovanje dvaju svjetova s idealizacijom Istoka (kome pripadaju i Srbi) i vulgarizacijom Zapada (kome pripadaju Hrvati) (159—160), primjećujući i obratnu hrvatsku koncepciju, ali je pripisuje »nekim hrvatskim krugovima« (255), iako je ona mnogo šira. Razlikovanje dvaju svjetova nalazimo kod najvećeg dijela i hrvatskog i srpskog nacionalizma, i ono možda u naše vrijeme doživljava svoj vrhunac. Drugo je što se u određenom vremenu o tome nije smjelo govoriti.

Autor ne primjećuje dalekosežnost svoje (točne) tvrdnje da je »u ideološkom konceptu samostalaca afirmacija Srbije kao 'Pijemonta' srpskog naroda moguća samo propašću Monarhije« (174), jer je osnovni razlog demonizacije Habsburške Monarhije od srpske politike i dijela srpske historiografije u tome što je Monarhija bila snažna brana velikosrpskoj ideji, koja je morala, prije 1918., krčiti putove prema jugu, iako je, zapravo, težila prodoru prema zapadu i sjeveru (naravno, iz Srbije). Nakon 1918. znatan dio slovenske i hrvatske historiografije prihvatit će izvorno (veliko)srpske teze o »opakosti« i »neprirodnosti« habsburške države, čime dolazi do znatnih promjena u metodama historijskog istraživanja.

Pregledno i detaljno iznose se *Srbobranova* shvaćanja o krajevima koje on smatra za srpske zemlje (168—207), te vanjskopolićka shvaćanja (217—232), gdje se također manifestira razlikovanje »dobrog« Istoka i »lošeg« Zapada. Na granici dvaju svjetova *Srbobran* neprestano ističe ugroženost Srba i nepravde koje se Srbima nanose (232—240), ali autor ne analizira razloge takvog uvjerenja, osim što kasnije kratko navodi da osjećaj ugroženosti proizlazi iz političkih ambicija Monarhije (255), što je samo djelomice točno. Takva analiza bila bi tim potrebnija što osjećaj ugroženosti permanentno postoji u Srba izvan Srbije i ne može se objašnjavati isključivo slabošću pripadnika male nacije.

Na kraju, autor točno tvrdi da su nemiri 1902. izraz suprotstavljenih nacionalnih ideologija, a zatim da su sukobi preneseni na društveno područje zbog nerazvijene ekonomske podloge hrvatskog i srpskog građanstva (248—249). Socijalni su odnosi dio nacionalnih odnosa i ne mogu se od njih odvajati, a pogotovo je irelevantno iznositi komponente »klasne borbe«. Ono što je marksistićka tradicija nazivala »klasnom borbom« (nalazeći u njoj čarobni ključ za bravu zvanu povijest) nije nikada, ni u jednom društvu, postojalo. I sam autor tvrdi da nacionalizam, po shvaćanju *Srbobrana*, prodire u kulturne, socijalne, ekonomske i, primarno, političke odnose (251), te da sukobi nisu uvjetovani ekonomskom konkurencijom hrvatskog i srpskog građanstva, već suprotstavljanjem nacionalnih ideologija na političkoj osnovi (253).

Iako knjiga, u osnovnim stavovima, ne donosi nešto novo, ona je solidno znanstveno djelo i vrijedan doprinos, na temelju poznavanja opsežne izvorne i literarne građe, proučavanju slabo istraženog i malo poznatog fenomena — povijesnog razvoja srpskog nacionalizma u Hrvatskoj.

Tomislav Markuš